

DE VERLOSSENDE ANDER

Lezing Juul van den Berg, Samenkomst Karmelfamilie 13 oktober 2018

De afgelopen weken las ik het verhaal *Sla de wolven, herder* van Theun de Vries. Het boek speelt zich af in Mesopotamië 2500 jaar voor Christus. De hoofdpersoon, Urukagina, is van eenvoudige komaf, maar ontwikkelt zich in de loop van zijn leven tot een leider die geen onderdrukkende uitbouter wil zijn, zoals gebruikelijk in die tijd, maar een herder voor zijn volk. Een herder die probeert overeenstemming te bereiken over ethische beginselen, die bewijst dat er gezag is zonder willekeur, aanzien zonder rechtsverdraaiing, zonder roof, die iedereen een leefbare plek op aarde gunt.

Is dit wat bedoeld wordt met het doen van gerechtigheid, vroeg ik me af.

Een Messiaans perspectief?

Ik realiseer me hoe veelomvattend de begrippen rechtvaardigheid en gerechtigheid zijn. Voor mij zijn het heel wijde begrippen. Er zijn dan ook veel definities van.

Ik noemde er een: rechtvaardigheid heeft te maken met overeenstemming over ethische beginselen. Zonder een gemeenschappelijke visie komt dit begrip in de lucht te hangen. Gerechtigheid kan men omschrijven als de gezindheid om rechtvaardig te handelen, zoals de herder Urukagina probeerde.

Ik ben steeds op zoek geweest naar zo'n herder.

Maar in hoeverre leg ik de verantwoordelijkheid bij een zelf gekozen herder, bij politieke en/of kerkelijke leiders en wat doe ik dan zelf? zo vroeg ik me af toen ik een verhaal las in de krant dat ik nu probeer na te vertellen.

Ik zie de kleine golfjes heen en weer bewegen in de grote eindeloze zee, licht en donker, licht en donker, bijna stil zijn ze, ze worden groter, hoger, niet meer stil zijn ze, en boven het water een vliegtuig en op het water twee drijvende vloten.

Op het ene een vrouw en een peuter, beiden overleden,

Op het andere een vrouw, zij leeft.

Ze worden uiteindelijk gevonden door helpers die het water afspeuren naar vluchtelingen.

Een Libische boot wilde hen meenemen en naar een kamp brengen, waar ze gedoogd worden en slecht behandeld, maar de vrouwen weigerden. Ze waren bang.

Ze waren aan hun lot overgelaten.

Kun je je een grotere verlatenheid voorstellen, vroeg ik me af, dan die van deze twee radeloze vrouwen en de peuter? Hun namen werden niet genoemd in de krant.

En wat betekent hier het woord gerechtigheid?

Het enige wat deze vrouwen en dit kind vragen is: *waar mag ik wonen?*

En het antwoord is: *niet hier.*

Dus zijn ze dagenlang overgelaten aan weer en wind en de golven.

Kun je je een diepere verlatenheid voorstellen? Omringd door vijanden en ondanks de leegte van de zee, een absoluut gebrek aan privacy.

En dan het verhaal over een boot met veertig vluchtelingen, mannen, vrouwen, kinderen, geïmporteerd door handelaren, zwerfend over de Middellandse Zee. Door vier landen geweigerd, het drinkwater raakt op, er zijn gezondheidsproblemen. Op de vraag 'waar mag ik wonen?' wordt geantwoord: niet hier.

Hannah Arendt, een joodse filosofe die leefde van 1906 – 1975, heeft heel diepgravend geschreven over de gevoelens van verlatenheid van mensen die moeten leven in een wereld die hun geen plek gunt. Een wereld die op hun vraag 'waar mag ik wonen' antwoordt: niet hier. Zij heeft dat zelf ervaren als joodse vluchteling die 19 jaar stateloos is geweest.

Zij is opgegroeid in Koningsbergen, het huidige Kaliningrad aan de westkust van de Oostzee, de stad van Kant, en gepromoveerd op het liefdebegrip bij Augustinus. In 1942 is zij gevlucht naar Amerika en heeft op een bijzondere wijze het totalitarisme van Hitler en Stalin geanalyseerd. Haar boek *Totalitarisme* is onlangs weer herdrukt. Een boek waar je van wakker kunt liggen.

Ik noem mezelf geen Arendt-kenner, er zijn veel interpretaties van haar werk mogelijk, maar zij is al vele jaren mijn gesprekspartner als het gaat om vragen over het samen leven in een gemeenschappelijke wereld. Hoewel ik haar niet in alles kan volgen, neemt zij mij mee in haar bekommernis om de wereld, als een vriend.

Het is niet mogelijk om binnen dit tijdsbestek uitgebreid over haar te spreken. Zij is een veelzijdige denker die zich zowel met politieke structuren heeft bezig gehouden als met het leven van de geest. Haar naam kom je vooral de laatste tijd vaak tegen in allerlei publicaties. Zij heeft groot respect voor de christelijke traditie en de geestkracht binnen die traditie en zij noemt naast Augustinus Eckhart en Kierkegaard als belangrijke christelijke schrijvers. Zij schrijft over het grote belang van het bewaren van de parels uit de traditie. Daarnaast wijst zij ons op onze persoonlijke verantwoordelijkheid.

Veel denkers houden zich bezig met sterfelijkheid. Hannah Arendt echter, die zelf geen kinderen heeft gekregen, ontwikkelt na de oorlog, als overlevende van de jodenvervolging, de filosofie van de geboorte, van het nieuwe begin, door haar *nataliteit* genoemd.

In haar boek *Totalitarisme* beschrijft Hannah Arendt al in 1951 op indringende wijze het leven in kampen, waar mensenrechten niets meer zeggen, omdat er een rechteloze samenleving is, waar geen overeenstemming is over ethische beginselen, waar zelfs geen ethische beginselen meer zijn. Zij heeft zelf in een interneringskamp in Frankrijk gevangen gezeten. Zij beschrijft de intense gevoelens van verlatenheid waar volwassenen en kinderen aan kunnen lijden die als uitschot bij grenzen worden weggestuurd, in kampen opgesloten, niet meer bij de gewone samenleving mogen horen. Ze doen er niet meer toe.

Gevoelens van verlatenheid ontstaan wanneer een mens omringd wordt door vijanden en vijandige systemen. Wanneer zo'n mens op de vraag 'waar mag ik wonen' als antwoord krijgt: nergens. Wanneer de mens een overbodig mens is geworden, waardigheid noch waarde meer heeft binnen een omgeving die hem geen enkele privacy gunt, waar zijn persoonlijke geschiedenis wordt uitgewist. Wat verlatenheid zo ondraaglijk maakt, is het verlies van jezelf omdat er geen verlossende anderen zijn, maar slechts vijanden.

Een aantal jaren geleden zijn Evert, mijn partner, en ik met een Titus Brandsma-reis mee geweest naar Dachau. Toen wij daar waren, was ik het meest geschokt door het gebrek aan privacy, de eindeloze eindeloze rij nauwe koude bedden naast elkaar – geen ontsnappen mogelijk – en het beperkte, open sanitair.

Er is een verschil tussen gevoelens van eenzaamheid en verlatenheid, schrijft Arendt. Elk denken gebeurt in eenzaamheid, is daarvoor noodzakelijk, is een dialoog met jezelf. In feite ben je dan twee mensen. Zij spreekt niet over een dialoog met God. Daar kan zij niets over zeggen, schrijft zij.

Je hebt dus de ander nodig om weer één te worden. Misschien hebben jullie ook die ervaring. Dat je in de verwarring van je denken ineens weer licht ziet door de woorden en gebaren van een ander mens.

Zij noemt zo'n ander *de verlossende ander*.

Bij totale verlatenheid ontbreekt de verlossende ander:

Mijn god, mijn broeder, mijn zuster waarom hebt gij mij verlaten?

Ik denk weer aan de naamloze vrouwen en de peuter op zee.

Mijn God, waarom hebben wij hen verlaten?

En ik voel me in deze situatie zo machteloos.

Dan komen de drie vragen van Kant bij me op:

Wat kan ik kennen, wat moet ik doen, wat mag ik hopen?

Op de vraag 'wat kan ik kennen' weet ik geen antwoord.

Op de vraag wat ik moet doen, weet ik vaak ook geen antwoord.

Maar ik heb een herder gevonden met een buitengewone geestkracht die gezag laat zien en geen willekeur, aanzien heeft zonder rechtsverdraaiing, die een leider kan zijn zonder dat hij rooft, die niet mijn verantwoordelijkheid overneemt, maar die wel mijn voorbeeld kan zijn. Want zonder inspirerende voorbeelden kan het leven niet geleefd worden, schrijft Hannah Arendt.

Voor mij is dat Titus Brandsma.

In het ontmenselijkste kampleven was hij degene die zich nog kon afstemmen op een ander, was hij de *verlossende ander* die soms even de diepe verlatenheid van een mens binnentrad, die zelfs daar te midden van vuil en wreedheid de indruk kon wekken dat hij niets anders te doen had dan te luisteren. Dat is toch wat de liefde doet? Misschien zijn liefde en gerechtigheid wel synoniemen.

'Wat moet ik doen, Titus, in de wereld van mensen?' vraag ik hem. Hij zou misschien antwoorden: 'Wees soms even *de ander*, die een man, een vrouw, een kind erkent in haar bestaan, de vreemde, de vluchteling, de buurvrouw, het huilende kind.' Want erkenning is ook een vorm van gerechtigheid, schrijft Adam Smith, de grondlegger van de wetenschappelijke economie.

De uitspraak dat je niet de hele wereld kunt veranderen in een rechtvaardige wereld, is misschien niet eens een cliché in onze complexe samenleving vol ingewikkelde ethische vragen. Maar probeer maar de gewone dingen op grootse wijze te doen, zou Titus kunnen zeggen, wees soms even *een verlossende ander*. Dat is: stem je af op een mens die dat

nodig heeft, erken de ander in haar bestaan, wees voor even een plek om te wonen. Zo deed hij dat zelf, las ik.

In de woorden van Titus:

*Want wij zijn niet geroepen
om in het openbaar leven
grootse opvallende en druk besproken dingen te doen.
Dat zou tegen de eenvoud zijn.
Maar het is onze plicht de gewone dingen op grootse wijze te doen.
Dat is met een zuivere intentie en de inzet van heel de persoonlijkheid.*

En hij wijst ons op zijn diepe verlangen naar eenvoud en oprechtheid. Want het hoogste van de ziel bevindt zich in het eenvoudigste, dat is het innerlijkste las ik ergens.

En dan zeg ik tegen Titus: dank je wel.

Maar het lukt niet altijd, het blijft vallen en opstaan. Zoals in mijn ontmoetingen met een Afrikaanse vrouw, met wie ik vaak een heel mooi contact heb, dwars door alle culturele en leeftijdsverschillen heen. Soms hebben we onze dag niet. Dan laat ik haar nogal eenzaam achter met haar kleine jongen, haar heimwee, haar wasgoed rond de kachel in een kamer in een regenachtige straat in Nederland.

Dan zou Titus misschien kunnen zeggen: 'Trek je juist dan terug in de stilte van je cel.'

'Wat mag ik hopen Titus?' vraag ik.

Dan komt een liedje in me op dat we vroeger zongen:

*Maak mij recht eenvoudig,
stil in den gebede,
afgezonderd in Uw vrede...*

'En probeer het opnieuw', zou Hannah Arendt daaraan toe kunnen voegen, want een heel belangrijk vermogen van de mens is het vermogen om opnieuw te kunnen beginnen.

Maar als een kind sterft in de wind, lijkt het of de wereld sterft, zeg ik tegen haar.

Dan antwoordt Hannah Arendt, als joodse overlevende van de Tweede Wereldoorlog: met iedere geboorte, met iedere nieuweling, begint een nieuw verhaal dat de wereld een nieuw ander uitzicht kan geven.

De geboorte van een kind is het wonder dat de wereld redt.

Juul van den Berg